

C-J Charpentier

Mannen som häcklade Hitler

En bok om John Heartfield

Den här texten utvidgar och ersätter min korta essä *Fotomontaget som motstånd*, som 2018-2019 var publicerad på litteratursajten www.las-en-bok.com

ISBN: 978-91-88263-84-1

© C-J Charpentier

Simrishamn 2020

Tryckt hos Exakta, Malmö

Utgiven av Ultima Esperanza Books, Stockholm 2020

www.ultimaesperanzabooks.se

OMSLAGET

Det här är en av John Heartfields mest kända bilder med vilken han förklarar Hitlerhälsningens innebörd: ”liten man ber om stora gåvor”, beledsagad av den grymt satiriska utsagan ”miljoner står bakom mig”; publicerad i *Arbeiter-Illustrierte-Zeitung* nr 42, den sextonde oktober 1932.

EINGANG

John Heartfield och hans tid! Historiska exkurser, sammanhang, kultur, nutid och personliga reflektioner! Här finns en berättelse om en man, en blossande röd kommunist, född i Berlin den nittonde juni 1891 som *Helmut Franz Josef Herzfeld*. En man som senare anglifierade sitt namn och som med sina grymt satiriska fotomontage utmanade Hitler och den bruna makt som ledde fram till Förintelsen. Men som dessvärre är snudd på okänd i dagens Sverige, trots åravis av offentliga kampanjer med uppgift att genom kunskapsspridning stävja att våldsideologier breder ut sig. Och här borde hans insatser ha en självklar plats. Som historisk bakgrund och inspirationskälla.

Istället råder nära nog kompakt tystnad, och jag undrar onekligen varför. Kanske för att han var en kommunist som valde att bosätta sig i DDR efter kriget och således inte riktigt rumsren enligt nutida svensk standard? Eller för att kunskap och allmänbildning väger lättare än den banala underhållningsindustrins produkter? Eller så bryr man sig inte. Flera tillfrågade tidningar, kulturredaktioner, tidskrifter, förlag, radio var inte ens intresserade av att uppmärksamma hans gärning. Än mindre diskutera en publicering. Vilket skulle kunna rendera dem en försumbar kostnad.

Jag har läst nästan allt av relevans som skrivits om Berlin i svensk rikspress under de gångna tolv åren. Det är hundratals

artiklar – samtliga med felstavade gatu- och platsnamn; *Ny Teknik* (februari 2017) undantagen. Dessutom myllrar det av sakfel och slarv. Att kolla blir ju för jobbigt, det kräver nämligen att skribenten både läser på och är noggrann.

Således får till exempel propagandaminister Joseph Goebbels heta Hans i förnamn, medan Tyskland – helt felaktigt – påstås ha lidit svårt av hyperinflation under trettioalet! Enligt två välrenommerade skribenter i *Dagens Nyheter* (2015-02-21) och *Aftonbladet* (2014-12-19); en litteraturvetare och en disputerad historiker. Den senare med Tyskland på agendan!

Um Gottes willen! Om man som historiker och Tysklands-kunnig inte ens vet att hyperinflationen plågade landet från omkring 1920 till november 1923 så förtjänar man att bli uthängd.

Rekordet innehas dock av Trygve Bång, vars prisade guidebok *Berlin Upptäcktsfärder i tid och rum* (2016), rymmer omkring tvåhundrafyrtio fel, av vilka runt tvåhundra just är felstavade gatunamn och liknande! Plus felaktiga personnamn jämte gator och sevärdheter som inte finns i sinnevärlden. Dessutom är bokens enda detaljkarta felritad. I en guide för svenska besökare!

Inte ens efter påpekande inför e-boksutgivningen brydde sig fackboksförlaget Arx om att rätta alla felen. Även om de städade bort en liten del; dock ej kartan med felplacerad Berlinmur. Boken är och förblir usel, det sämsta jag någonsin läst om Berlin.

Tyska är EU:s största språk, och Tyskland är Sveriges viktigaste enskilda handelspartner. Samtidigt kan allt färre svenskar tyska och då uppstår problem för den som söker kunskap. Och efter dessa något magsura utgjutelser kan berättelsen om John Heartfield ta sin början. Det är bara att följa ciceronen!

Till sist. Den som undrar över alla noggranna adressangivelser ska veta att det är en personlig *faiblesse*, att jag dras

till kulturens platser, till hus där till exempel en författare eller konstnär har bott, liksom till de fiktionens boningar och skådeplatser vi möter i litteraturen. För att jag vill se hur där ser ut idag, för att jag vill försöka visualisera gårdagen. Kunna jämföra dåtid med samtid, mäta förändringar.

Från den utgångspunkten har jag tidigare vandrat i författarna Alfred Döblins och Hans Falladas fotspår genom västra Polen (som då var tyskt) och DDR/BRD, följt av strövtåg med skribenten Christopher Isherwood i Berlin – och nu har turen kommit till John, den ursinnigt effektiva och skickliga bildmakaren.

DÅTID: UPPTAKT

Juni 1891. Det bör enligt all tillgänglig statistik ha varit som mest omkring tjugotvå grader varmt mitt på dagen, runt hälften nattetid, och snudd på varannandagsregn. Alltså ett ganska typiskt berlinskt sommarväder.

Här i den sydvästligt belägna orten Schmargendorf, som då hade tvåtusen invånare och som ännu inte införlivats med staden Berlin, födde Alice Stolzenberg (1867-1911) och Franz Herzfeld (1862-1908) gossebarnet Helmut. Paret hade träffats några år tidigare på ett strejkmöte där hon var talare. De var vid tidpunkten för gossens nedkomst sammanlevande men inte gifta, och båda föräldrarna beskrivs som nervklena.

Alice var protestant, anarkist och textilarbeterska, Franz röd skribent (pseudonym Franz Held) med judisk bakgrund; hade studerat juridik vid tre universitet utan att ta examen. Familjen ägde en betydande textilfabrik i Neuss i Rhenlandet. Franz far var vidare aktiv socialdemokrat, umgicks med Karl Marx och Ferdinand Lassalle; den senare tysk-judisk jurist, filosof och socialist.

Däremot har varken jag eller *Akademie der Künste* och *Landesarchiv* i Berlin lyckats få fram var exakt i Schmargendorf deras boning låg. Dock vet vi genom den utomordentliga och detaljerade källan *Berliner Adressbücher* (som listar alla stadens bofasta och företag samt övriga verksamheter under perioden 1799-1943, varav årligen från 1822) att familjen två år senare var registrerad som boende på Neue Maassenstrasse 45 i

stadsdelen Schöneberg, en gata som i maj 1893 bytte namn till Gleditschstrasse, efter en botaniker och medicinare verksam i Leipzig på 1700-talet.

1891 tillhörde Schmargendorf *Landkreis* Teltow, varefter samhället inkorporerades i Berlin 1920 – är idag en *Ortsteil* i *Bezirk* Charlottenburg-Wilmersdorf. Belägen ungefär på ömse sidor om Hohenzollerndamm.

Husnummer är för övrigt ett förvirrande problem i Berlin där åtskilliga byggnader bytt nummer upp till sex gånger under 1900-talet; utan synbar orsak – småfel kan alltså förekomma. Dessutom har många gator döpts om flera gånger, respektive raderats efter krigets bomber. För att ibland återuppträda under ett annat namn.

Här har man nytta av *HistoMapBerlin*, ett interaktivt system som med överlappande kartor visar det urbana landskapet mellan 1910 och 2013, så att man kan se alla stadens husnummer vid vissa givna tidpunkter; utgivet av *Landesarchiv* i samarbete med *Beuth Hochschule für Technik*. Dessutom kan man studera konventionella kartor från historisk tid och framåt under sökord som till exempel ”Berlin alte stadtpläne”. På nätet finns också det mycket sakliga gaturegistret *Kauperts*, späckat med historiska och topografiska fakta. Där kan man lätt kolla hur gatu- och platsnamn ska skrivas korrekt. Vilket de flesta skrivande svenskar tyvärr inte klarar.

Således. Samman- eller särskrivning? Versaler eller gemener? Punkter och bindestreck? Till exempel: John-F.-Kennedy-Platz och Osloer Strasse. Men aldrig Norweger Strasse, utan sammanskrivet *Norwegerstrasse*. Och det finns regler.

Historisk exkurs

Efter Wienkongressen 1815 bestod Tyskland av 41 självständiga stater, Tyska förbundet, och 1848-49 pågick den liberal-nationalistiska så kallade Marsrevolutionen, vars par-

lamentariska strävanden slogs ned av ett Preussen med stormaktsambitioner.

Den efterföljande tiden, både i Tyskland och Österrike, kallas *Gründerzeit*, grundläggartid – i Tyskland med bas i järn, kol och järnväg.

Tyskland industrialiserades snabbt och i stor skala. Företag etablerades och byggnationen svällde i landets städer, där man anlade nya gator och uppförde fabriker och bostäder. I framför allt Berlin restes hela kvarter bestående av höga kompakta hyreskaserner med flera flyglar och innergårdar, och i centrum fylkades nya administrativa byggnader, nöjeslokaler och hotell.

Ekonomin gick dock mot överhettning, och 1871 – när det tio månader långa fransk-tyska kriget fortfarande pågick – förēnades Preussen via Nordtyska förbundet med ett antal småstater och bildade Tyska Riket med kung Wilhelm I av Preussen som kejsare. Två år senare kom den tyska börskraschen, *Gründerkrach*, som var en svårartad finanskris med en lång rad konkurser – som i sin tur gödde antijudiska strömningar.

Wilhelm I efterträddes av Friedrich III, som avled 1888 efter bara några månader på tronen. Varefter makten gick över till hans son Wilhelm II; mannen som i det spända läget efter skotten i Sarajevo i juni 1914 förde Tyskland till krig (med stöd av en grupp socialdemokrater), och som skulle bli den siste tyske kejsaren.

I augusti 1914 gick ryska trupper oväntat in i Ostpreussen men besegrades efter ett par veckor, och i väster tillspetsades läget sedan tysk militär anfallit Belgien.

Alltså och något summariskt: det var en tid av omvälvningar. Första världskriget rasade, tyska trupper stred på Europas slagfält, födde samtidigt en fredsrörelse med stöd av vänsterradikala.

Det vansinniga skyttegravskriget i Flandern skulle kräva miljoner dödsoffer, och nu användes för första gången stridsgas.

I Ryssland störtades tsaren 1917 – följt av revolution och fred med centralmakterna i Brest-Litovsk den tredje mars 1918.

I Tyskland, som var skäligen förskonat från krigshandlingar inom landets gränser, hårdnade klimatet – och de som drabbades var så kallat vanligt folk: hemsökta av död och krigsskador, senare även av usel ekonomi, urholkande inflation och arbetslöshet.

Den nionde november 1918, i samband med den tyska Novemberrevolutionen, abdikerade Wilhelm II och exilerade till Nederländerna – och två dagar senare undertecknades stilleståndsavtalet i Compiègne efter de allierades segrar. Medan den tyska militärledningen och extremhögern skyllde förlusten på de socialdemokratiska politikerna i Berlin och på judarna, och skapade därmed den konspiratoriska ”dolkstötslegenden”, som skulle komma att nyttjas propagandistiskt av Hitler.

Wilhelm II var känd för sin grymma kolonialiseringspolitik i Afrika och konflikterna med Preussens dåvarande ministerpresident och kansler Otto von Bismarck, som opponerade sig såväl mot kejsarens antiryska hållning som mot hans kolonialpolitik. Vilket resulterade i att han avskedades 1890.

Tyskland hade vid den tiden besittningar i Väst-, Sydväst- och Östafrika jämte en handfull öar i Stilla havet och Oceanien; samtliga avträdde efter Versaillesfreden, vars påbud trädde i kraft den tionde januari 1920. Tyskland avväpnades och påföljande år preciserades krigsskadeståndet till 269 miljarder så kallade guldmark (motsvarande 96 400 ton guld), senare sänkt till 132 miljarder mark. Ett kilo guld kostade då 2 790 mark.

För att säkerställa att skadeståndet betalades ockuperade franska och belgiska trupper det industritäta Ruhr i januari 1923, vilket tillsammans med strejker och sabotage påskyndade inflationen. Medan sedelpressarna gick för högtryck och spottade ut miljarder.

Den abdikerade kejsaren avled 1941 på sitt köpta slott i Doorn, där han också begravdes; på av Nazityskland ockuperad mark.

Den lilla familjen Herzfeld levde vidare i Schöneberg, och 1893 föddes dottern Hertha (senare gift Milliner, död i Wisconsin 1958).

Under åren i Berlin skrev Franz sammanlagt nio böcker, alla publicerade i Leipzig och Berlin. Inkluderande en humoresk om *Tartarin de Tarascon*, huvudpersonen i den franske författaren Alphonse Daudets burleska roman från 1872 om en skrävlande jägare och knäppgök som tog båten till Algeriet och lyckades skjuta ett blint och mer eller mindre tamt lejon.

Syskonen Herzfelds uppväxt blev turbulent. 1895 dömdes fadern i sin frånvaro av en domstol i München till ett års fängelse för hädelse, sedan han skrivit en pjäs med blasfemiskt innehåll.

Alice med barnen Hertha och Helmut (t h) 1894.

När domslutet nådde familjen – som flyttat till München där de försökte hålla sig undan – flydde de, bokstavligen och mer eller mindre panika, hals över huvud till Weggis vid Vierwaldstättersee i den schweiziska kantonen Luzern. Där de också gifte sig 1896.

I Weggis föddes sonen Wieland i april 1896 (död i Berlin 1988), och några månader senare tvingades familjen att lämna Schweiz, eftersom myndigheterna bland annat ifrågasatte deras förmåga att försörja barnen. Dock kan de eventuellt ha fått en slant av någon i pappa Franz släkt, sannolikt brodern Joseph.

Flykten gick vidare till berget Gaisberg i Aigen nära Salzburg, där de slog sig ned i en mycket liten stuga, *eine Almhütte*, i stort armod, och här föddes dottern Charlotte, kallad Lotte, 1897 (död i österrikiska Lengau 1973, ungefär tre mil söder om Hitlers födelsestad Braunau).

Uppgifterna om familjens tid i Weggis och Aigen är ytterst knapphändiga. Dock vet man att Franz Herzfeld skrev sitt sista litterära arbete i Aigen: *Der Würfel Petri*, ungefär "Petrus' tärning", en berättande dikt som publicerades 1898.

Sommaren 1899 kom katastrofen. Föräldrarna försvann spårlost, övergav sina fyra barn. För att aldrig mer se dem igen.

Fyra dagar senare hittades barnen av Ignaz Varnschein, protestant, värdshusvärd och borgmästare i Aigen.

"Onkel Ignaz" och familjen Varnschein tog sig an barnen, först med författaren Max Halbe i München och faderns bror, den framgångsrike advokaten och riksdagsmannen Joseph Herzfeld (*SPD*) i Berlin, som formellt ansvariga; följt av moderns syster Helene i Wiesbaden.

Joseph Herzfeld hade sin byrå på Markgrafenstrasse 62, och en våning på Altonaer Strasse 7; han bidrog dessutom ekonomiskt under barnens uppväxt genom att upprätta en fond för dem.

Familjen Varnschein med Lotte i barnvagn, Hertha vid hunden och Helmut stående. Familjeöverhuvudet Ignaz Varnschein står till höger bakom hustrun Klara; foto från 1899.

Hösten 1899 började Helmut i småskolan men bråkade och skickades därför till den katolska reformskolan Johanneum i Salzburg där han fick stryk av nunnorna för varje liten förseelse. Varefter han – återbördad till Aigen – bodde hos Varnscheins, därefter hos brevbäraren Franz Bischof sedan Varnscheins flyttat in till Salzburg.

1905 fick Helmut en lärplats hos den nersupne bokhandlaren Heinrich Heuss i Wiesbaden, gift med en av hans mors systrar, och nu tog han också målerilektioner hos konstnären och läraren Hermann Bouffier.

1908 började Helmut studera konsthantverk i München, och 1912 fick han arbete som grafisk annonsformgivare vid bröderna Bauers tryckeri – ägt av de judiska bröderna Reiss – i Mannheim, där han också formgav sin första bok: *Ausgewählte Werke* av fadern Franz Held. 331 sidor, och utgiven av *Eberhard Frowein Verlag* i Berlin. Dessutom deltog han i flera affischtävlingar.

Tryckeriet i Mannheim var ett av Tysklands största och modernaste. Det ariserades med en viss betalning 1938 av den aktive nazisten och mediamannen Franz Burda, som med tiden blev en av landets mest framgångsrika i branschen.

I november 1945 satt Burda fem dagar i häkte i den franska zonen och kunde därefter fortsätta som förläggare som om ingenting hänt och skapade nu den framväxande Burda-koncernen med en omsättning på 2,6 miljarder euro (2018).

Burda gjorde aldrig avbön men betalade 1948 ett skadestånd på 443 000 D-mark till Berthold Reiss, den ende överlevande av tryckeriets ägare. Burda avled 1986.

Franz Burda, nazisten som skröt offentligt med att han aldrig anställt en jude. Och som när situationen i Tyskland stabiliserats åtnjöt samhällets fulla förtroende; inledningsvis i BRD, följt av inhemsk expansion och senare vidare till arton andra länder.

Arisering var i praktiken inget annat än stöld med lagstöd i form av juridiska kontrakt och en mycket blygsam köpeskilling, ofta med beviljat utresetillstånd. Efter kriget följde i många fall mycket segdragna rättsprocesser – flera in i pågående samtid.

Barnen Herzfelds föräldrars öde är inte helt klarlagt. Fadern lär ha irrat runt i norra Italien där han år 1900 togs in på mentalsjukhus i Gries bei Bozen (Bolzano), varifrån han på oklara vägar kom till Vorarlberg i Österrike där han avled på mentalsjukhuset Rankweil, i trakten kallat Valduna (1908). Medan modern, med lika stora frågetecken, tog sig till Berlin där hon likaså slutade sitt liv i ett *Irrenhaus* (1911).

Att den välsituerade farbror Joseph, som nu företrädde *KPD*, valde att fly till Schweiz 1933 och vidare till just Bolzano, där han avled 1939, är sannolikt en tillfällighet. Fast familjen kan ju ha haft kopplingar i Sydtyrolen. Kanske affärsförbindelser.

Varnscheins hus i Aigen.

Bilden av huset i Aigen är tagen med en polaroidkamera av Charlotte Herzfeld omkring 1960 och använd som vykort till brodern. Charlotte bodde kvar hos Varnscheins i Salzburg sedan syskonen skingrats – åtminstone till 1915. I bakgrunden syns Gaisberg, 1 287 meter över havet och 568 meter över omkringliggande landskap.

Idag är Aigen med sitt slott från 1402 ett av staden Salzburgs tjugofyra distrikt, tillika ett mycket dyrt bostadsområde som bland annat är känt för ett tjug stora villor byggda från omkring 1850 och framåt. I en av dem bodde först den barnrika familjen von Trapp, senare känd från *Sound of Music*, därefter – från 1940 – Heinrich Himmler.

Hela familjen von Trapp exilerade till USA 1938 sedan den blivande sångarpatriarken Georg Ritter von Trapp vägrat att medverka i Hitlers krigsmakt. Att von Trapp deltog i den österrikiska flottans intervention i Kina under boxarupproret år 1900 är däremot en verkligt illuster historia. Helt passande en operettstat i alperna. Med fartyg tillhöriga *K.u.K. Kriegsmarine*.

DÅTID: BERLIN

1913 flyttade Helmut och Wieland till Berlin. Helmut var inskriven vid konsthantverksskolan i Charlottenburg. Han fick stipendium, vann pris för en muralmålning i Köln, och stannade på skolan till första världskrigets utbrott. Fast var bröderna bodde har inte gått att få fram, de kan ha varit inneboende, eller kinesat hos någon kompis; alternativt släkting.

Tiden skred vidare. Första världskriget förmörkade Europa, och i Tyskland stämplades hårt mot det förhatliga England.

Gott strafe England mässade till exempel den tysk-judiske poeten Ernst Lissauer (1882-1937), nationalisten som också skrev *Haßgesang gegen England* för vilken han medaljerades av kejsar Wilhelm II.

Helmut blev inkallad till infanteriets Kaiser-Franz-Garde men fick snart frisedel. Eventuellt simulerade han ett sammanbrott, alternativt led han av epilepsi. Frisedel fick även brodern Wieland efter att först anmält sig som frivillig soldat.

1915 – vid ett besök hos den expressionistiske målaren och grafikern Ludwig Meidner – lärde Helmut och Wieland känna den blivande konstnären Georg Groß (1893-1959), även han pacifist och frikallad efter kort krigstjänst.

Georg – son till en värdshusvärd – växte upp i Berlin och Stolp (idag polska Słupsk). Han hade studerat i Dresden och besökt Paris före kriget, och skulle med tiden låta ritstift och

pensel grovt karikera krigsprofitörer, självgoda borgarbrackor, militärer och nattlivets syndfulla leverne med horor, *rentboys*, droger och fylla.

Helmuth och Georg utvecklade tidigt en genuin vänskap. De arbetade gärna tillsammans, och 1916 anglifierade de båda sina namn i protest mot den tyska nationalismen; de blev John Heartfield och George Grosz.

En majmorgon 1916 satt John hos George, som sedan ett år hade sin ateljé i stadsdelen Südende – några år senare inkorporerad med Steglitz. De beskar fotografier, reklambilder och etiketter med sax och skalpell – med klisterburken redo, och därmed hade deras första kollage/montage sett dagens ljus. På en bit kartong, klockan fem på morgonen!

Personligen kan jag tänka mig att de allt sedan deras första möte och fram till de påtvingade uppbrotten 1933 hade jäkligt roligt. Medan sjukhusen fylldes med krigsskadade tyska soldater – som krävde stora mängder morfin och andra droger.

Alltså var det parentetiskt dit den narkotikaberoende potatis-experten och blivande författaren Hans Fallada inledningsvis förlade sina inköp med början omkring 1917. På väg till eller från jobbet. Men det var före förskingringar och bedrägerier.

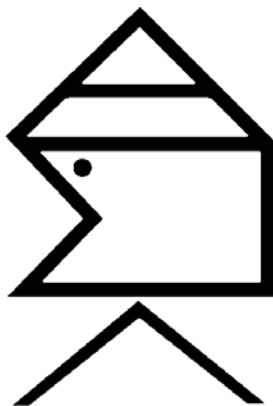
Om Falladas öden och äventyr handlar min lilla dubbelvolym *Två Pennor* (2016), vars andra halva porträtterar Christopher Isherwoods år i den tyska huvudstaden. Då *Berlin meant boys*, och då staden var Europas ledande hetero- och hbtq-metropol. Frekventerad av tyskar och tusentals tillresande utlänningar. Alla nöjessugna och kåta. Precis som idag.

Att Fallada kände Grosz är ovedersägligt – han tecknade ju omslaget till Falladas storsäljande genombrottsbok om paret Pinneberg (*Kleiner Mann – was nun?*) från 1932. Men hur det var med John vet jag inte.

1916-17 blev en händelserik tid. Bröderna John och Wieland hade något år innan lyckats få en bostad på Fasanenstrasse 13 nära Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche.

Det var ett konstnär- och ateljéhus med omkring tjugo hyresgäster varav många var skulptörer och målare: *Künstlerhaus St. Lukas*, ritat av Bernhard Sehring, och där var de skrivna som *Kunstmaler* respektive *Student*. Wieland hade då börjat studera germanistik och medicin. Han skrev samtidigt och gick gärna med brodern på konstnärskaféer som Romanisches nära Ku´damm.

Nu startade John och Wieland förlaget *Malik*, med ekonomiskt stöd från farbror Joseph som administrerade arvet efter föräldrarna – enligt uppgift svindlande sextiotusen mark vardera till de fyra barnen. Samma år gifte John sig med lärarinnan Helene Balzer (1890-1949), som senare födde barnen Tom (1918-1991) och Eva (1920-1994).

Maliks logotyp - förlaget fick sitt namn efter en brevroman av den judiska poeten Else Lasker-Schüler (1869-1945); ordet betyder "kung" på arabiska.

Inledningsvis drev bröderna förlaget i huset på Fasanenstrasse, följt av en flytt 1918 till Kurfürstendamm 76, där de både bodde och arbetade. Förlaget var registrerat på John som kongenialt formgav bokomslagen, parallellt med olika illustrationer. Nu började han också göra teaterdekor åt bland annat de judiska regissörerna Erwin Piscator och Max Reinhardt, senare även åt dramatikern Bert Brecht.

Åren omkring 1917 och 1919 arbetade John och George – efter att ha rekommenderats av Harry Graf von Kessler (mecenat, diplomat, skribent, pacifist) – med trickfilm vid *Militärische Bildstelle* som senare blev *UFA (Universum-Film AG)*. John och George hade nu anslutit sig till dadaisterna (som var mer politiska i Berlin än i Zürich), och skapade bilder till flera tidskrifter. Däribland *Neue Jugend*, *Der Gegner* och *Die Pleite* – utgivna av Malik. Som redan tidigt hade en sovjetvänlig profil.

Efter första världskriget föll kejsardömet och den nionde november 1918 utropades den demokratiska och parlamentariska tyska republiken från riksdagshusets balkong i Berlin; med fristaten Preussen som största delrepublik. Samtidigt rasade Novemberrevolutionen och Spartakistupproret med blodiga gatustrider i huvudstaden; med sammanlagt minst tolvhundra döda.

Spartakusrörelsen hade grundats under första världskriget och fått namn efter den romerske slaven och upprorsmakaren.

Den trettionde december 1918 gick John och Wieland – och den inte riktigt lika övertygade George – med i det nybildade tyska kommunistpartiet (*KPD*); de fick sina partiböcker personligen av Rosa Luxemburg och kände såväl henne som Karl Liebknecht, Karl Radek, Franz och Walter Mehring, Clara Zetkin och många andra.

Den femtonde januari 1919 mördades de båda antimilitaristerna Liebnecht och Luxemburg av högersinnade frikårs-soldater, sannolikt med accept från den blivande socialdemokratiska presidenten Friedrich Ebert – som även tillskyndat första världskriget som ”nödvändigt och patriotiskt”. Vilket tillsammans med det växande uniformerade våldet lade grunden till det agg som alltjämt råder mellan socialdemokrater och kommunister; inte bara i Tyskland.

Minns också att Liebnecht dömdes för högförräderi 1907 för att ha smädat militären i skrift, och att han 1916 uteslöts ur *SPD* och fick fyra år i tukthus, för att han agiterat mot det pågående kriget och borgfredspolitiken; dock släppt efter knappt två år.

Morden på Liebnecht (advokat och riksdagsledamot sedan 1912) och Luxemburg (polsk judinna och disputerad ekonom) rörde upp känslorna. Gatorna kokade, och John fick sparken från filmbolaget sedan han pläderat för en strejkprotest bland de anställda.

I februari 1919 gav John, Wieland och George ut tidskriften *Jedermann sein eigener Fussball*, dada och satir, varvid det första och enda numret omedelbart beslagtogs av polisen. Hällen för obscen och parodisk visavi några av landets ledande personer.

I april samma omvälvande år proklamerades sovjetrepubliken (*Räteterepublik*) München, blott för att blodigt kuvas en knapp månad senare. Liksom de än mer kortvariga motsvarigheterna i bland annat Bremen och Bremerhaven några veckor tidigare.

För Johns del växte vänkretsen, och 1920 lärde han känna målarna Otto Dix och Otto Griebel jämte en rad personer från konstakademin och teatervärlden – och den kulturella kretsen skulle fortsätta att svälla. Vilket definitivt skulle kunna bli ett stort och spännande sociogram! Ett parnassens tyska panorama från tidigt 1900-tal och fram till landets delning och återförening.

DADA ist GROSS und John ist sein Prophet, vrålade John lekfullt med händerna som megafon från ett fotomonterat självporträtt med infogade textrader skapat omkring 1920 i samband med dadautställningen detta år. Förvisso en gamängens humoresk som med sin asymmetriska, sneda och blandade typografi innehåller en stor portion visuellt nonsens; i format 236 x 165 millimeter. Om utropets likhet med islams första pelare är medveten eller tillfällig vet jag inte.

John och George vid den första dadamässan, Berlin 1920. Den ägde rum i Dr. Otto Burchards galleri - som specialiserat sig på kinesisk konst - på Lützowufer 13 vid Landwehrkanal. Tatlin var en sovjetisk konstruktivistisk konstnär som bland annat hyllade "maskinkulturen" och som är mest känd för den aldrig fullbordade skulptur som kallas Tatlins Torn.

1921 ställdes Wieland och George inför rätta för att ha förelämnat Riksvärnet, den militära organisation som skapats efter Versailles och som föregick nazisternas *Wehrmacht*. De hade då, inför den första internationella dadamässan 1920, tillsammans med krögaren och tecknaren Rudolf Schlichter och John skapat två antimilitaristiska bilder föreställande en uppstoppad tysk soldat med grishuvud och en uppstoppad kvinnostjärt med ett järnkors från första världskriget dinglande i baken. Mappen, med sammanlagt nio litografier, kallades *Gott mit uns!* efter det militära stridsropet. Med Wieland och Malik som utgivare.

För Georges del blev straffet trehundra mark i böter som utdömdes 1921 (idag omkring trehundra tjugo kronor), medan Wieland fick betala det dubbla. Följt av nya processer och böter 1923 och 1924 – för ”angrepp på den offentliga moralen”.

John mot det elitistiska militärmaskineriet! Tanken går till gamla testamentet. Lille David mot jätten Goliat.

Här kan jag parentetiskt lägga till att John som vuxen man, enligt hans sonson i New Jersey, var en mycket småväxt person: blott 158 cm lång och vägde 45 kg.

Historisk exkurs

Den femte januari 1919 grundades det Tyska Arbetarpartiet (*DAP*) i München, och den elfte augusti samma år antog Tyskland den nya författningen i Weimar.

Den tjuogoandra februari 1920 bytte *DAP*, med Hitler som nybliven medlem, namn till Nationalsocialistiska Tyska Arbetarepartiet (*NSDAP*), och ett par veckor senare försökte högern stöta den drygt årgamla republiken genom en kupp och återinföra monarkin – men misslyckades; varefter ledaren, ämbetsmannen Wolfgang Kapp, flydde till Sverige.

Nazisterna ansåg sig behöva ett eget väpnat försvar. 1921 grundade de därför *Sturmabteilung (SA)* och 1925 bildades *Schutzstaffel (SS)*, båda av paramilitär karaktär.

Den galopperande inflationen med sina *Papiermark* plågade samhället fram till november 1923 då en valutareform stabiliserade ekonomin. Samtidigt ökade arbetslösheten, krigsskadeståndet efter Versaillesfreden tyngde, och omkring sextio lokala maffiagrupper, *Ringvereine* (ursprungligen stödorganisationer för straffade), härjade i Berlin; med insignier och namn som *Nordpiraten*, *Immertreu*, *Apachenblut*, *Libelle*, *Berolina*, *Concordia* och så vidare.

Huvudstaden var en krutdurk med stora klasskillnader, politiska motsättningar och röda motståndsgrepp. Judehatet accelererade, och över hela landet växte nazipartiet – från omkring sextio medlemmar 1920 till åttahundratusen 1931, och en miljon påföljande år; varefter kurvan steg brant uppåt.

Men Weimartiden – ”det gyllene tjugotalet” – präglades inte bara av oro och våld för här fanns också avantgardekultur, gallerier, intellektuella kaféer och ”nysaklighet”, fyrtio teatrar och närmare tusen danspalats; plus hundratals tabufria etablissement för *alla* sexuella smakriktningar: Eldorado II och III, Hollandais, Dé Dé, Nationalhof, Toppkeller, Silhouette och Kleist-Kasino; etcetera.

Här fanns vidare minst hundrafemtio tusen prostituerade av båda könen, plus runt omkring tvåhundra olagliga men tolererade pojkbordeller för homosexuella kunder. Plus lesbiska träffpunkter.

Om denna tid har till exempel Volker Kutscher skrivit den spännande och autentiskt välgjorda historiska kriminalsviten ”Babylon Berlin” i sju band om den fiktive poliskommissarien Gereon Rath, utgivna 2008-2018 och inledd med *Der Nasse Fisch*, som även filmatiserats för TV med en speltid på 720 minuter, och som lär vara en av Tysklands dyraste produktioner någonsin; budget 40 miljoner euro. Premiär 2017.

Ytterligare två böcker kan rekommenderas: *Ein Führer durch das lasterhafte Berlin*, en lesbisk guidebok av pseudonymen Curt

Moreck från 1931, och faktaboken *Vom Dorian Gray zum Eldorado* av sexualhistorikern Andreas Pretzel (2012).

Samtidigt kan jag inte låta bli att lyfta fram en favorit: Alfred Döblins mästerverk, den något kollageartade storstadsromanen *Berlin Alexanderplatz* (1929). Om den nyss frigivne fången Franz Biberkopf, som blott ville leva ett anständigt liv, och hans tunga vandring genom ett Berlin ”där till och med själva staten var ohederlig”. Medan brunskjortor gav skall och det hängdes på hor- och supsyltor som Mulack-Ritze i stadsdelen Mitte.

Manlig homofili var formellt förbjuden sedan 1871 enligt §175 i strafflagen, lesbianism däremot tillåten. Med dussintals barer och klubbar för kvinnor, och det rädde kvinnoöverskott i Tyskland.

Eldorado! Här festade bögar och transor med borgare som ville kittlas av dekadensen, och här uppträdde kända lesbiska artister som Anita Berber och Claire Waldoff. Bland gästerna sågs kulturpersoner som Döblin, Grosz, Dix, Brecht, Kisch och den judiske homosexuelle sexualforskaren Magnus Hirschfeld med sin älskare Karl Giese, liksom de ditresta brittiska pojknullarna Isherwood, Auden och Spender; samt SA-ledaren Röhm med sina transvestitvänner – ”som om alla kände alla”. Allt parat med stora mängder kokain och andra droger som girigt överproducerades av den tyska läkemedelsindustrin; 1925 tillverkades exempelvis 17 ton morfin och heroin. Av vilka blott ett ton gick till sjukvården.

Med trettioalets intåg blåste snart nya vindar. Vid riksdagsvalen i november 1932 och i mars 1933 blev nazisterna största parti med 33,1 respektive 43,9 procent. Polisen beordrades att sluta se mellan fingrarna, slog först till mot olika nattklubbar och förbjöd samkönad dans. Nu rensades också bland de kriminella gängen, och regelverket kring narkotika skärptes. Vidare stängdes lesbiska lokaler, transbarer och bögbordeller

– dock gjordes en liberal och tillåtande paus för ett par bögställen i samband med OS 1936.

I oktober 1932 överlämnade Eldorados tjeckiske ägare Ludwig Konecny sitt etablissemang (hans tredje med samma namn) som kontor till *SA* inför valet påföljande månad för att undgå straff.

Efter riksdagshusbranden i februari 1933 förbjöds *KPD* och *SPD*. Medan *SA* växte sig allt starkare, hade hösten 1933 omkring tre miljoner brunklädda medlemmar och blev allt brutalare i sin jakt på judar och kommunister. Åtskilliga kommunister höll sig därför gömda, ofta i koloniträdgårdar, för att inte råka illa ut. Hos dem var sammanhållningen tajt.

1933 fanns det omkring 170 000 judar i Berlin, 1940 var antalet 80 000. De som kunde utvandrade, men merparten stannade; trakasserades, plundrades och skickades till koncentrationsläger, följt av förintelsläger från omkring 1941. I juni 1943 hade den judiska populationen i staden sjunkit till 6 800. Då hade också mer än tusen begått självmord.

Rivaliteten mellan *SA* och de polisiära organen var påtaglig. Det fanns kopplingar mellan *SA* och de kriminella *Ringföreningarna*, och samtidigt florerade kupptrykten.

Resultatet blev ”de långa knivarnas natt”, blodiga utrensningar inom *SA* i månadsskiftet juni-juli 1934 då minst nittio personer dödades, bland dem den homosexuelle yrkesofficeren Ernst Röhm och rikskansler Kurt von Schleicher. Kort därefter avled den åldrade Paul von Hindenburg och Hitler antog titeln *Führer*. Samma höst började polisen jaga bögar på order av *SS*-ledaren Heinrich Himmler; torterade och deporterade dem till läger.

Röhm efterträddes av officeren och sedermera affärsmannen Viktor Lutze, som gått med i *SA* redan 1923. Nu minskade *SA*:s makt och inflytande, denna övertogs i stora stycken av den